

“AK ALTIN”IN KARA KADERİ: PAMUK VAKASI VE ŞEREF REŞİDOV’UN BAŞINA GELENLER*

 Feruza SHOKIROVA^a

Öz

Çarlık Rusya’sı Türkistan topraklarını işgal ettikten sonra, bölgedeki verimli topraklar pamuk yetiştirmede kullanılmaya başlandı. Pamuk ektirme siyaseti Sovyetler devrinde de devam etti. Özbekistan, Sovyetler memleketinin en büyük pamuk üretici cumhuriyetine dönüştürüldü. Pamuk, Sovyet ekonomisi için önemli bir hammadde halini aldı. Moskova’nın cumhuriyetlere dayattığı beş yıllık planlamalarına göre cumhuriyet her yıl öncekisinden daha çok pamuk yetiştirmeye teşvik edildi. Ancak, toprakların verimliliğini yitirmesi, hava şartları gibi hususlar dikkate alınmadı. Pamuk üretimi devlet düzeyinde bir siyasi olay halini aldı. Sovyetler için pamuk stratejik bir hammadde olup, pamuk üreten cumhuriyetlerin altyapı gelişimi pamuk yetiştirme planlarının ne denli gerçekleştiğine bağlıydı. Bazı yöneticiler için gerçekte pamuğun ne kadar üretildiğinden ziyade yüksek sayılarla dış düşmanlar, özellikle ABD karşısında güçlü görünmek daha önemli hâle geldi. Yanlış yapılan planlamalar, yöneticilerin ne pahasına olursa olsun pamuktan yüksek hasat alma istekleri, Moskova ile ters düşmekten kaçınma gibi etkenler sonraki yıllarda Özbekistan için bazı felaketlere sebep oldu. Bunlardan biri, su kaynaklarının yanlış kullanılması sonucu Aral Gölü’nün kuruması, diğeri “Pamuk İşi” olarak bilinen yolsuzluk davalarıdır. Aral Gölü’nün kurumasıyla ilgili ilk başta bazı tedbirler düşünülse de sonradan ülkenin maddi yetersizliği sebebinden durduruldu. “Pamuk İşi” olayları esnasında çok sayıda yönetici hapis cezası aldı. Reşidov, ölümünden sonra pamukla ilgili tüm yolsuzlukların baş müsebbibi olarak görüldü. “Pamuk İşi”ni Sovyetler Birliği’nin çökmesi izledi. Özbekistan tarihinde pamuğun önemli bir yer alması hakkında bazı araştırmalar yapılmış olsa da pamuğun cumhuriyet tarihine tesirleri hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu makalede Özbekistan için pamuğun önemi, pamuk üretiminden doğan problemler, bunlara dair çözüm önerileri ile Şeref Reşidov dönemi ve sonrasında bu husustaki gelişmeler incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Rusya, Özbekistan SSC, Pamuk İşi, Aral Gölü Faciası, Şeref Reşidov.

* Bu makale yazarın Doktora tezinden üretilmiştir.

^a Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, sh.feruza76@gmail.com

THE DARK FATE OF “WHITE GOLD”: THE COTTON INCIDENT AND WHAT HAPPENED TO SHARAF RASHIDOV

Abstract

After Tsarist Russia invaded the lands of Turkestan, the fertile lands in the region started to be used for cotton cultivation. The policy of cotton cultivation continued drastically in the Soviet era, and therefore, Uzbekistan was transformed into the largest cotton-producing republic in the Soviet Union. Cotton became an important raw material for the Soviet economy. According to the five-year plans that Moscow imposed on the republics, Uzbekistan was encouraged to grow more cotton each year than before. Cotton production became a state-level political event. Cotton was a strategic raw material for the Soviets, and the infrastructure development of the cotton-producing republics depended on how well the cotton-growing plans were realized. For some rulers, it became more important to appear strong in high numbers against external enemies, especially the United States, rather than how much cotton was actually produced. However, issues such as the loss of fertility of the soils and weather conditions were not taken into account. Factors such as wrong planning, the desire of the rulers to get a higher harvest of cotton at any cost, and avoiding conflict with Moscow, caused big problems for Uzbekistan in the following years. One of them is the drying up of the Aral Sea as a result of the misuse of water resources, and the other is the corruption case known as the “Cotton Affair”. Although some measures were initially considered regarding the drying up of the Aral Sea, they were later stopped due to the country's financial insufficiency. During the “Cotton Affair” events, many executives were imprisoned. After his death, Rashidov was seen as the major cause of all cotton-related corruption. The “Cotton Affair” was followed by the collapse of the Soviet Union. Although it is known that cotton has an important place in the history of Uzbekistan, there is no independent study about its effects on the history of the republic. Therefore, this article will study the importance of cotton for Uzbekistan, the problems arising from cotton production, solution proposals for them, and the development of this issue during and after the period of Sharaf Rashidov.

Keywords: Russia, Uzbekistan SSR, Cotton Affair, Aral Sea Disaster, Sharaf Rashidov.

ТЕМНАЯ СУДЬБА «БЕЛОГО ЗОЛОТА»: ХЛОПКОВОЕ ДЕЛО И ЧТО СЛУЧИЛОСЬ С ШАРАФОМ РАШИДОВЫМ

Аннотация

После захвата царской Россией туркестанских земель, плодородные почвы этого региона стали использоваться для выращивания хлопка. Практика выращивания хлопка продолжалась и в советское время, тем самым превращая Узбекистан в крупнейшую хлопкопроизводящую советскую республику Союза. Хлопок стал важным сырьем для советской экономики. Согласно пятилетним планам, распределяемым для республик Москвой, Узбекистану предлагалось ежегодно увеличивать выращивание хлопка. Однако, этими планами не учитывались такие вопросы, как потеря плодородия почв и погодные условия региона. Производство хлопка превратилось в политический квазиинстинкт государственного уровня. Хлопок был стратегическим сырьем для Советского Союза. От реализации хлопкового плана зависело развитие инфраструктуры хлопкопроизводящих республик. Советским руководителям было

важнее казаться сильными в глазах руководителей развитых стран мира, особенно Соединенных Штатов, а не то, сколько хлопка было фактически произведено промышленностью. Неправильное управление отраслью, стремление правителей любой ценой получить более высокий урожай хлопка и нежелание конфликтов с Москвой, создали большие проблемы для Узбекистана в последующие годы. Одна из них — высыхание Аральского моря в результате нерационального использования водных ресурсов, а другая — случаи расцвета коррупции, известные как «Хлопковое дело». Хотя первоначально руководством рассматривались некоторые меры в связи с высыханием Аральского моря, позже они были остановлены из-за нехватки финансов в стране. Во время расследований по «Хлопковому делу» многие руководители получили тюремные сроки. После смерти первый секретарь компартии Узбекистана Ш. Рашидов стал считаться главной причиной всей коррупции в регионе, связанной с производством хлопка. За «Хлопковым делом» последовал распад Советского Союза. Хотя известно, что хлопок занимает важное место в истории Узбекистана, независимого исследования о его влиянии на историю республики не проводилось. Данная статья рассмотрит значение хлопка для Узбекистана, проблемы, возникшие при производстве хлопка, предложения по их решению и развитие этого вопроса в период правления в республике Шарафа Рашидова и после его смерти.

Ключевые слова: Россия, Узбекская ССР, Хлопковое дело, Аральская катастрофа, Шараф Рашидов.

Giriş

Sovyetler Birliği’ndeki 15 cumhuriyetten biri olan Özbekistan SSC’nin tarihî gelişimini, oluşum yılları (1918-1929), baskı yılları (1930-1940), savaş yılları (1941-1945), savaştan sonra yaraları sarma yılları (1946-1958), Reşidov dönemi (1959-1983) ve sonrası (1984-1991) olarak dönemlere ayrılabilir. Ülkeyi 24 yıl boyunca yöneten Şeref Reşidov’un¹ adının verildiği dönem, pamukla alakalı tartışmalarla ve vefatından sonra da onun adıyla özdeşleşti. Özbekistan’ın kaderinde ayrı bir yere sahip olan pamuk, bölgeye Rusların adım atmasıyla yaygınlaştı. Çarlık döneminde bölge topraklarının önemli bir kısmı pamuk yetiştirmeye tahsis edildi; Sovyet döneminde en çok pamuk yetiştiren bir cumhuriyet hâlini aldı.

Konuyla alakalı yazılanlara bakıldığında, bu mesele bütünüyle ele alınmamış olsa da ülkenin yapay olarak pamuk yetiştirmeye mecbur bırakılması hakkında birtakım bilgilerin verildiği görülür. Örneğin, “Özbekistan Halkları Tarihi (1993)” kitabında, Çarlık Rusya’sının Türkistan’a gelmesinden sonra önüne koyduğu önemli vazife olarak bölgeyi pamuk üretim sahasına dönüştürmek olduğu, I. Dünya Savaşı öncesi Özbekistan’ın

¹ Şeref Reşidov (1917-1983), yoksul bir çiftçi ailesinde doğdu. Çocukluğu Sovyetlerin oluşum devrine denk geldi, kendisi de devletin gelişim süreci içinde büyüdü. Cizzah Pedagoji Meslek Okulu ve Semerkant Devlet Üniversitesi’ndeki tahsili sonrasında iş kariyerini önce öğretmen ve muhabirlikle başlayan Reşidov, 1959’da Özbekistan SSC Komünist Partisi’nin Birinci Sekreterliğine kadar yükseldi. Ülkeyi yönettiği 24 yıl devamında depremden viraneye dönüşen Taşkent’in kısa sürede onarılması, bilim ve kültürün gelişmesi, başkentte metro inşa edilmesi, insanların yaşam şartlarının iyileştirilmesi gibi önemli işlere önyak oldu. Bununla birlikte Reşidov dönemi nepotizm ve rüşvetçiliğin devlet düzeyinde yayılması ile de akıllarda kaldı.

Rusya'daki pamuk ihtiyacının yarısı kadarını temin ettiği söylenir.² Buna benzer bilgiler Özbekistan'da neşredilen *Vatan Tarihi* (2016) adlı eserde de mevcuttur.³

"Özbekistan Tarihinden Universal Kollanma (2019)" kitabında verilen bir bilgiye göre Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki toprak siyaseti, pamuk üretiminin dayatılması, pamukla ilgili tefeciliğin artması 19. yüzyılın sonlarında bölgede görülen ayaklanmalara sebep olmuştur.⁴ Aynı eserde Sovyetlerin bölgedeki reformları hakkında söz edilirken Özbekistan hududunda hususî toprak sahipliği yok edilerek insanlardan alınan toprakların kolektif kullanmaya geçiş süreci detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.⁵ Kitabın devamında Aral gölünün kuruması ve Pamuk İşî olayının anlatımları da yer almaktadır.⁶

Özbekistan'daki pamuk siyaseti başta olmak üzere bazı başka konularda da muhalif fikirler 1942-1975 yılları arasında Avrupa'da çıkan "Millî Türkistan" Türkistanlı muhacirlerin dergisinde yer almıştır. Tanınmış araştırmacı ve yazarlardan Veli Kayum Han, Baymirza Hayit ve Bulakbaşı, Rusların Türkistan topraklarında uyguladıkları çoğu girişimi tenkit etmişlerdir. Özellikle Baymirza Hayit yaptığı akademik araştırmaları bu konuyu ele almıştır.⁷ Nurgül Uzunel'in "Millî Türkistan" dergisi hakkındaki çalışmasında da⁸ pamuk siyasetine değinilmiştir.

Pamukla ilgili olayların anlatımı daha çok Reşidov dönemi ve sonrasını ele alan araştırmacıların eserlerinde yer almaktadır. Böyle olmasının değişik sebepleri bulunmaktadır. Reşidov, Sovyet dönemi Özbekistan'ını en uzun süre yöneten bir siyasetçiydi. Uzun yıllar Özbekistan SSC Birinci Sekreterliği görevini yürüten Reşidov, cumhuriyette pamukçuluğun gelişmesi, çöl ve bozkırların pamuk ekimine elverişli topraklar haline getirilmesi, sulama kanalları yapılmasına en çok emeği geçen yönetici olmuştur. Tam da onun yönetimi yıllarında Moskova'nın pamuğa olan aşırı taleplerini yerine getirmek için abartarak yazmalar ve yolsuzluklar ortaya çıktı. Onun ölümünden sonra Özbekistan'da gösterişli cezalandırmalar gerçekleşti. Özbekistan'daki tüm bu süreçleri inceleyen İtalyan Siyasî Tarih araştırmacısı Riccardo Mario Gucciolla, bulgularını "The Crisis of Soviet Power in Central Asia: The Uzbek Cotton Affair (1975-1995)"⁹ adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Araştırmacının bu konuda birkaç makalesi de bulunmaktadır.

Adeeb Khalid, "Central Asia (2021)" adlı kitabında Orta Asya ve bu topraklarda pamuk ektirme siyasetini de ele almış, özellikle Sovyetler döneminde pamuk siyasetinin ne anlama geldiğine dikkat çekmiştir. Ona göre Sovyetler Birliğinin Orta Asya'daki pamuk siyasetinin sonucu olarak, Sovyet döneminin sonuna gelindiğinde Özbekistan'ın kendisi

² Ahmadali Askarov, *Özbekistan Halkları Tarihi* (Taşkent: Fan neşriyatı, 1993), 155.

³ K. Usmanov, *Vatan Tarihi* (Taşkent: Şark neşriyatı, 2016), 186-193.

⁴ D. Orakov & A. Şarapov, *Özbekistan Tarihinden Universal Kollanma* (Taşkent: Akademnaşr, 2019), 246.

⁵ Orakov & Şarapov, *Özbekistan Tarihinden*, 336-339.

⁶ Orakov & Şarapov, *Özbekistan Tarihinden*, 373-376.

⁷ Baymirza Hayit'in araştırma eserlerinin bazıları: *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: 1995); *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası* (Ankara: 1975); B. Hayit'in *Millî Türkistan*'da yazdığı makaleler, Timur Kocaoğlu'nun yayımladığı *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası* (Ankara: 2004) adlı eserde derlenmiştir.

⁸ Nurgül Uzunel, *Millî Türkistan: Türkistanlı Muhacirlerin Avrupa'daki Dergisi 1942-1975* (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı, 2016), 58-60.

⁹ Riccardo Mario Gucciolla, "The Crisis of Soviet Power in Central Asia: the Uzbek Cotton Affair (1975-1995)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Lucca IMT School for Advanced Studies, 2017), 165.

tüm ABD’deki pamuk üretiminden fazla pamuk üretmekteydi.¹⁰

Görüldüğü üzere, Özbekistan’da pamuk üretiminin getirdiği sonuçları inceleyen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu husustaki yaklaşımlar cumhuriyetin genel tarihini ele alırken süreçlerin birbirine bağlamaksızın dile getirilmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada Özbekistan tarihinde yaşanan önemli olaylar pamuk üretimine bağlı halde değerlendirilecek, bir hammaddeye bağlı kalmanın nasıl bir sonuçlar getirebileceği incelenecektir.

1) Özbekistan’ın Pamuk Yetiştirme Bölgesine Dönüştürülmesi

Pamuğun Özbekistan ekonomisinde ayrı bir yere sahip olmasının yanı sıra ülke tarihinde de önemli bir yeri vardır. Verimli topraklara sahip olan bölge, pamuk üretici devletler arasında en kuzey yerleşimine sahiptir. Doğasının pamuk yetiştirmeye pek de uygun olmaması ile birlikte bu ürün, Rusların bölgeye gelmesi ile buralarda daha geniş bir alanı kaplamaya başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısı Türkistan topraklarında hareketli geçti. Çarlık Rusya’sı Kuzey Kafkasya’yı işgal ettikten sonra Türkistan topraklarına yöneldi. 1864’te Çimkent, 1865 yılında Taşkent’in alınması ile başlayan işgal süreci 1884’te Merv şehrinin alınması ile son buldu. Ele geçirilen topraklarda Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Buhara ve Hive hanlıkları Çarlık Rusya’sının vasalı olarak varlığını devam ettirdi.

Çarlık Rusya’sı bölgeye geldikten sonra burada bir dizi değişiklikler gerçekleştirdi. İdari bakımdan yapılan düzenlemelerin yanı sıra bölgeye demir yolları inşa edildi, ülke Batı teknolojisi ile tanıştı, posta ve telgraf sistemi kuruldu, Rus okulları açıldı ve Rus basını faaliyet yürütmeye başladı.¹¹ Bu gelişmelerin yanında ülkede pamuk ekme siyaseti uygulandı.

Türkistan topraklarında daha önce de belli bir oranda pamuk yetiştiriliyordu. Fakat 19. yüzyıl sonunda bölgede pamuk üretimi ile ilgili yapılan bazı hareketler burada adeta bir pamuk hummasına sebep oldu. Şöyle ki, Rusya o dönemlerde pamuğa olan ihtiyacını Amerika, Brezilya, Mısır ve Hindistan gibi ülkelerden temin ediyordu. Bunun için önemli ölçüde dövize gereksinim duyulmaktaydı. Türkistan toprakları Rusya’nın eline geçince burada üretilen pamuk ile devletin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlandı. Fakat Türkistan pamuğu diğer ülkelerdeki pamuklar gibi kaliteli değildi; ondan yapılan kumaş kalın ve kullanışsızdı. Türkistan’ın pamuk diyarına dönüştürülmesinde Nikola Rayevski’nin (1839-1876) önemi büyüktür. Asilzade asker ailesinden gelen Rayevski, kendisi de askerliğin yanı sıra ziraata da ilgi duyuyordu. Kırım’da üst sınıf pamuk yetiştirme hobisi ile meşgul olmuştu; ürünleri 1864’te Rusya Tarım Fuarında sergilenmişti.¹²

Kırım toprakları daha ziyade üzümçülük için kullanıldığından, Rayevski için Türkistan toprakları olağanüstü bir keşifti. 1871’de bizzat kendisi Taşkent’e gelerek Amerika pamuğunu Türkistan topraklarına uygun hale getirme işleriyle uğraştı. Aynı yıl Semerkant’taki büyük bir alana Amerika pamuğu ekildi. Güzel bir netice alınınca bölgede

¹⁰ Adeeb Khalid, *Central Asia; a New History from the Imperial Conquest to Present* (Princeton: Princeton University Press, 2021), 258.

¹¹ Ahmet Kanlıdere, “İdil-Ural ve Orta Asya’da Kültürel ve Toplumsal Dönüşüm (1800-1991)”, *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, ed. A. Kanlıdere & İ. Kemaloğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 473-474.

¹² İlga Mehti, “Hlopok, Lyudi, Voynı”, *Hronika Turkmenistana* (2016), erişim 31.08.2022, <https://www.hronikatm.com/2016/12/hlopok-lyudi-voynyi/>.

Rayevski'nin Amerika pamuğuna ilgi çoğaldı. 1875'te Taşkent'te yerli ziraatçılardan Molla Yolçı Toyçıboyev, Rayevski pamuğunu tarlasına ekti. 1878'e gelindiğinde bu tür pamuk Andican, Nemengan, Kokand ve Margilan gibi Fergana Vadisi tarlalarında yetiştirilmekteydi.¹³

Rus hükümeti genel olarak Amerika'ya olan pamuk bağımlılığından kurtulmak için Türkistan topraklarını pamuk üretimi için kullanmaya başladı. Bu amaçla Avrupa'dan kredi sağlandı. Fergana Vadisinin önemli bir kısmı pamuk ekimine ayrıldı. 20. yüzyılın başlarında Fergana topraklarının yarısından fazlasında pamuk ekildi, bölge işçilerinin yarısına yakını pamuk üretimi ile meşgul oldu. Pamuk ekiminin gelişmesi ülkede tahıl üretimini azalttı. Bunun sonucunda ülke buğday ve arpayı Rusya'dan almaya mecbur kaldı. Çarlık Rusya'sının 1917'de bir devrim sonrası yıkılmasının ardından ülkede açlık felaketi baş gösterdi. Bununla yetinmeyip, tahıl karaborsacıları bu durumdan faydalanarak servet çoğalttılar. Pamuk fiyatı ucuzlarken diğer yiyecekler pahalandı.¹⁴

20. yüzyılın birinci yarısında Rusya'da yaşanan siyasi olayların tesiri Türkistan topraklarında da yankı buldu. 1917 ihtilali sonrası yönetime geçen Bolşevikler Türkistan'da da yönetim kurma çabalarını sergilemekteydiler. İhtilalden hemen sonra Taşkent'i ele geçiren Bolşevikler 1918 yılının ilkbaharında Sovyet Rusya Federasyonu'na giren Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni oluşturdular. Hive ve Buhara'da devam eden hanlıklar 1920'ye gelince Bolşevikler ve Ceditçi gençlerin iş birliği ile yok edildi ve yerlerine önce Harezmi ve Buhara Halk Cumhuriyetleri kuruldu. 1924'te bu iki cumhuriyet kısa bir süre Sovyet Sosyalist cumhuriyeti statüsünü aldıktan sonra Türkistan ÖSC ile birlikte Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dahil edildi.¹⁵

Yeni cumhuriyetlerin oluşumu yerli halkları fazlasıyla etkiledi. Sovyetler değişik bölgelerde hükümet teşkil ettikten hemen sonra hızlı ve taviz vermeyecek bir şekilde siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşüm projelerine başladılar. 13 şubat 1925'te Buhara'da olan Özbekistan SSC 1. Kuruluş Kurultayında konuşan Mikail Kalinin,¹⁶ yeni cumhuriyetler kurulduğunu ilan ettikten sonra, Özbekistan Komünist Partisi'nin kurulması teklifini verdi. Bu kurultayda bundan sonraki 66 yıl boyunca Özbekistan'ın siyasi hayatında en etkili olan oluşum (Özbekistan Komünist Partisi) teşkil edildi.¹⁷ Bundan böyle ülkede olacak herhangi önemli olay parti onayı ve katılımı olmadan gerçekteşemezdi. Memlekette tüm sahalardaki yönetim parti eline geçti.

Özbekistan, Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinden birine dönüştüğü yıllardan itibaren ülkede gerçekteştirilen çeşitli reformların belki de halkı en çok etkileyeni toprak reformu oldu. Bilindiği üzere, Özbekistan'da o yıllarda yaşayan halkın büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. 2 Aralık 1925 tarihli Özbekistan Komünist Partisi Merkezî İcra Komitesi'nin "Suyu Millileştirme" ve "Toprak ve Su Islahatı Hakkında" diye adlandırılan iki kararı ile varlıklı toprak sahiplerinin topraklarına, hayvanlarına ve toprak

¹³ Usmanov, *Vatan Tarihi*, 189.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Buğünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Enderun, 1981), 278.

¹⁵ K. A. Zufarov, *Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika* (Taşkent: Özbek Sovyet Ansiklopedisi Neşriyatı), 92-105.

¹⁶ Mikail Kalinin (1875-1946), şubat ve Ekim İhtilalleri katılımcısı. SSCB Yüksek Prezidyum reisi.

¹⁷ Abdulla şaropov, *Özbekistan Tarihinden Ünersal Kullanma* (Taşkent: Akademnaş, 2019), 334.

aletlerine el konuldu. 1929 yılına kadar Özbekistan’ın tüm vilayetlerinde ıslahat neticesinde 5000’den fazla toprak sahibinin malları devlete geçirildi. Islahat, sadece zengin olan toprak sahiplerini değil, ortadan daha iyi halde olanları da etkiledi. Bunun gibi 23 binden fazla insanın toprağı elinden alınarak, sahiplerinin çoğu sürgüne gönderildi. Reformlara karşı çıkanlar hapis ve idam cezasına mahkûm edildi. Ele geçirilen topraklar Sovyet usulü tarım kooperatifleri olan Kolhoz ve Sovhozlara dönüştürüldü.¹⁸

Topraklar tek bir yönetim altında toplandıktan sonra onlardan olabildiğince faydalanmak, çorak toprakları da tarıma elverişli hâle getirmek için sulama sahasında da reformlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyacı gidermek için ülkede kanallar kazılmaya başladı. Bunlardan en meşhuru 1940’da 160 bin kişinin katılımı ile kırk beş günde tamamlanan Büyük Fergana Kanalı’dır.¹⁹ Sovyetler döneminde Özbekistan’da kurulan 17 kanalın umumi uzunluğu 156 bin km’yi teşkil etmekteydi. Bir yıl devamında Aral Gölü havzasına koyulacak suyun %50’si kanallar vasıtasıyla sulama için kullanılmaktaydı.²⁰

Kuşkusuz, Sovyet Özbekistan’ının en gelişmiş ekonomik alanı tarım oldu. Çarlık Rusya’sının Özbekistan’ı pamuk ülkesi olarak kullanma siyaseti Sovyetlerde de devam etti. Belirtmek gerekir ki pamuk üretimi çok zahmetli bir iştir. Çok miktarda enerji, doğal ve insan kaynağına ihtiyaç duyulan, yılın hemen-hemen her ayında uğraşılan bu üretim özellikle hava şartlarına bağlı olarak hasat zamanında çok farklı sonuçlar gösterebilmektedir.

Pamuk SSCB için stratejik anlam taşıyan bir hammadde idi. Ülkenin ekonomik bağımsızlığı birçok bakımdan pamuğa dayanıyordu. Pamuk yetiştirmek aynı zamanda siyasi bir mesele olarak görüldü. Pamuk hakkında olumsuz fikir beyan etmek, tenkit etmek devlet tarafından cezalandırılırdı. Cumhuriyette pamuk propagandası yapılır, pamuk “Ak Altın”a benzetilir, pamuk deseni milli desen olarak görülürdü. Cumhuriyet armasında da pamuk resmi olması bunun önemine işaret ediyordu.

2) Reşidov Devrinde Pamuk Üretimi

Çarlık döneminde ve Sovyet yönetiminin kırk yılı boyunca pamuk siyasetinden söz ettik. Artık, Reşidov döneminde pamuk ekimi ve hasılatı meselesinin ne gibi sorunlara yol açtığı konusuna gelebiliriz. Özbekistan Sovyet Cumhuriyetindeki pamukla ilgili önemli bazı gelişmeler Şeref Reşidov’un 24 yıllık yönetim yıllarının başlarında oluşmaya başlayıp, ölümünden sonra zirveye çıktı. Reşidov’un Birinci Sekreterlik²¹ yıllarında (1959-1983) pamukçuluk için cumhuriyetteki tarım arazisinin üçte ikisi kullanılmaktaydı. Dünyanın en kuzeyinde yer alan pamuk üreticisi olan Özbekistan’da pek de elverişli sayılmayan doğa şartlarına rağmen yüksek hasat elde ediliyordu. Bunun için geniş çapta sulama işleri, boz toprakları tarıma verimli hale getirmek için çalışmalar, yeni pamuk türleri üretimi, toprak ıslahı gibi birçok işler yapıyordu.²²

¹⁸ Şaropov, *Özbekistan Tarihinden Ünsel Kullanma*, 336.

¹⁹ Asıl ismi, Osman Yusupov Adındaki Büyük Fergana Kanalı. 162 km uzunluğundaki bu kanala, dönemin Özbekistan KP Birinci Sekreteri olan ve bu girişime öncülük eden Osman Yusupov’un adı verilmişti.

²⁰ Zufarov, *Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialisteskaya Respublika*, 39.

²¹ Cumhuriyet Parti Birinci Sekreterliği, Sovyet cumhuriyetlerindeki en üst yönetim makamıydı.

²² Zufarov, *Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialisteskaya Respublika*, 202.

Sovyetler Birliği ekonomisinin gelişmesi için 1928 yılından itibaren beş yıllık planlamalar yapılmaya başlamıştı. Bu planlamalara dayanarak cumhuriyetin pamuk üretim yükümlülüğü her yıl daha da artırılıyordu. Bu durum tarıma elverişli olmayan topraklardan da faydalanılması zorunluluğunu ortaya çıkardı. Neticede Özbekistan'ın çok kısmını teşkil eden çöllere de su kanalları getirildi. Su ihtiyacının giderilmesi için Çarvak, Kattakurgan, Tuyatortar gibi birkaç baraj kuruldu. Mirzaçöl, Karşi, Cizzah, Makrid gibi yerlerin toprakları tarıma elverişli hale getirildi. Yeni şehir ve köyler ortaya çıktı, insanlara iş olanağı sağlandı.²³

Pamuk üretiminde çok sayıda el emeğinden faydalanılırdı. Özellikle hasat zamanında tüm cumhuriyette pamuk üretimi için seferberlik ilan edilirdi. Sadece çiftçi ve köy ahali değil, şehir halkı da pamuk toplamaya gönderilirdi. Okul ve üniversiteler tatil edilip öğrenciler uzaklardaki pamuk tarlalarına götürülür, pamuk toplama planı hedefine ulaşana kadar orada çalıştırılırdı. Bazı yıllarda öğrencilerin birkaç ay tarlalarda kaldığı olurdu.²⁴ Hava şartlarının uygun olmadığı dönemlerde, kar ve yağmurların altında bile pamuk toplatılırdı.

Hava şartlarından dolayı pamuk planının gerçekleştirilmemesi durumunda ilk başta cumhuriyetin üst yönetimdekiler Moskova tarafından cezalandırılırdı. Örneğin, Reşidov'dan önce Özbekistan Birinci Sekreteri olan Nurettin Muhitdinov'un²⁵ hatıralarında 1951 yılında pamuk planının sadece %87,1 gerçekleştirildiği için önce uyarma, sonra disiplin cezası uygulandığı söylenir.²⁶ Planı gerçekleştirememenin en büyük cezası da çiftçiye olurdu: onca emeğine rağmen çiftçiler pamuk için o yılı ekstra ödenekten mahrum bırakılırlardı. Pamuğun fiyatı ise çok düşüktü. 1 kg pamuk için 5 tiyin²⁷ verilirdi. Bu bir bardak suyun fiyatıydı. 1 ton pamuğun Pazar fiyatı 2700 ruble olduğu halde çiftçiye 810 ruble verilirdi.²⁸

Çeyrek asırlık yönetimi boyunca, tabii olarak, Reşidov da olumsuz hava şartları yüzünden hâsılat planının gerçekleştirilememesi durumlarıyla yüz yüze gelmiştir. Böyle bir durumda Reşidov'un kendi girişimi ile durum hakkında haberler merkezî basında çıkarılırdı.²⁹ Cumhuriyet yöneticisinin böyle olumsuz bir durumda bile devlet yöneticisi olan Genel Sekretere doğrudan vaziyeti anlatmak yerine haber kanallarını tercih etmesi ilginçtir. Belki de özelde yapılan bildirim kanıtı olarak durumun basında da yansıtılmasını istemiştir.

²³ B. O. Törayev, "Şarof Raşidov Özbek Halqi Milliy Himoyaçisi, Özbekistonda Millatlararo Munosabatlar Barqarorligi Asoschisi," *Şarof Raşidov-Buyuk Davlat va Jamoat Arbobi (Atoqli Davlat Arbobi, Yozuvchi Şarof Raşidov Tavalludining 100 yilligiga Bağışlangan İlmiy va Madaniy-Ma'rifiy Anjuman Materiallari)*, 74-75.

²⁴ İrismat Abduxoliqov, *Men Bilgan Şarof Aka* (Taşkent: Akademnashr, 2018), 54.

²⁵ Nuriddin Muhitdinov (1917-2008), Taşkent'in Aklan mahallesinde doğdu. Babası muhtardı. 1939-1946 yıllarında Sovyet ordusunda görev aldı. Stalingrad muharebesine katıldı. 1955-57 yılları arasında ÖSSC Parti Birinci Sekreteri görevinde bulundu. 1957-1961'de KP Merkezi Komitesinin Sekreteri görevini üstlendi. 1968-1976'de SSCB'nin Suriye'deki elçisi oldu. 1986'da Taşkent'e döndü. 1989'e kadar Bakanlar Kurulu Danışmanı olarak faaliyetini devam ettirdi. Nurettin Muhitdinov, *Gody Provedennyye v Kremle* (Taşkent, 1994), 3.

²⁶ G. Reşidova & D. Komilov, *Şarof Raşidov: Inson-Davr Közğusida va Davr-Inson Taqdirida* (Taşkent: Tasvir, 2017), 275.

²⁷ Sovyetler dönemi en küçük para dilimi olan kopeykanın Özbekçe söylenişi (Türkçedeki "kuruş" gibi), 100 kopeyka 1 rubleye denk geliyordu.

²⁸ Mamadaliev, "Şarof Raşidovning Rahbarlik Faoliyati: Miflar va Reallik," 70-71.

²⁹ Abduxoliqov, *Men Bilgan Şarof Aka*, 49-53.

Aynı hal ilkbahar döneminde yağmurlardan dolayı pamuk ekiminin zorlaştığı ve çok miktarda tohumun yüksek nem sebebiyle çürümesinden dolayı tekrardan dikildiği zaman da gerçekleşmişti. “Vremya” programında³⁰ yayınlanan haberin sonrasında Brejnev, Reşidov’u arayıp doğal afeti gidermek için Özbekistan’a merkezi bütçeden para ayrıldığını söylemiş, fakat buna rağmen o yıllık planı gerçekleştirmesi şart olduğunu tembihlemiştir.³¹

3) Kontrolsüz Sulamanın Getirdiği Çevresel Sorun

Pamuk yetiştirmek için çok su gerekir. Özbekistan’ın su kaynakları kısıtlıdır. Cumhuriyet hududundan iki büyük nehir; Sırderya ve Amuderya geçer. Bu iki nehir yakınlarına kadar Özbekistan ve Kazakistan’ın bölüştüğü dünyanın dördüncü en büyük gölü olan Aral’a dökülürdü. Cumhuriyetteki su kaynaklarının aşırı düzeyde kullanımı bugünlerde büyük çevresel sorun olan Aral’ın kurumasına sebep oldu. Peki, Reşidov bu durumdan haberdar mıydı?

Yaklaşan su krizi hakkında 70’li yıllardan itibaren konuşulmaya başlanmıştır. Buna rağmen su yetersizliği Moskova’nın pamuk planlarını azaltmıyordu. Tam o sıralarda Aral’ı kurtarma projeleri oluşturulmaya başlandı. Bu projeler tabii ki tarımda kullanılan iki nehrin suyunu daha az kullanmayı değil, Aral mntıkasında dış kaynaklar yardımıyla su kaynaklarını çoğaltmayı amaçlamaktaydı.

Projelerin en popülerleri olan Sibirya nehirlerinden su getirme projesini Reşidov’un bizzat kendisi komşu Kazakistan SSC Birinci Sekreteri Dinmuhammed Kunaev’i de dahil ederek Moskova’ya sunmuştu.³² Proje, Sibirya’nın İrtiş ve Dvina nehirlerinin bir kısmını Kazakistan ve Özbekistan toprakları üzerinden Aral’a yönlendirmeyi amaçlıyordu. Bu iki nehir özellikle ilkbahar döneminde çok sayıda sellere sebep oluyor, bunun neticesinde bataklıklar oluşuyordu. Proje gerçekleşirse sadece İrtiş’in Aral’a kadar gelecek olan akışının 1500 km mesafesi Rusya Federasyonu’nun Kurgan, Orenburg ve Omsk bölgelerinden geçecek, 1000 km’si de Kazakistan’dan geçecekti. Bu durum bu bölgelerin ekonomik durumunu da iyileştirecekti.³³

Sibirya’dan su getirme projesi Reşidov’un yönetiminin son yıllarında giriştiği iş oldu. Bu projenin gerçekleşmesi Özbekistan için yeni toprakların tarım için kullanılması, hızlı demografik yükseliş gösteren cumhuriyette işsizliği önlemek ve merkezden gitgide azalan yatırımı elde etmek anlamına gelecekti. İlk başta projenin yanlısı çoğaldı. Projeyi Komünist Parti Merkez Komitesi (bundan sonra KP MK olarak geçecektir) Tarım Bölümü onayladı. Proje 1976-1981 beş yıllık plana alındı. Komünist Partisinin 25. Kurulunda projenin gerçekleştirmeye girişme kararı alındı.³⁴

Merkez onayının akabinde Özbekistan da dâhil olmak üzere Sovyetlerde 26 proje enstitüsü kuruldu. Enstitü çalışanları 14 yıl devamında durumu iyi ve kötü yanlarıyla öğrenme, hesaplama ve kıyaslama işleriyle uğraştılar. Proje hazırlıkları bitme aşamasına

³⁰ Vremya Merkezi TV Haber Programı.

³¹ Abduxoliqov, *Men Bilgan Şarof Aka*, 55-59.

³² Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 218.

³³ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 221.

³⁴ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 218-219.

gelip kazınacak kanalın toprak işleri başlatıldığı sıralarda böyle bir girişim için Sovyetlerin maddi durumunun yetersiz olduğu ortaya çıktı. Reşidov'un ölümünden sonra 14 Ağustos 1986 yılında KP MK Siyasi Bürosu'nun toplantısında projeyi durdurma kararı alındı.³⁵

Bugüne kadar Aral havzası 68.900 kilometrekareden 8300 kilometrekareye kadar azaldı (1960 ve 2007 verilerine göre). Suyun tuzluluk oranının 10 kat artması neticesinde çok sayıda hayvan ve bitki yok oldu. Mıntıkada iklim değişikliği, anne ve çocuk ölüm oranının artması, işsizlik gibi sorunlar ortaya çıktı.

4) Reşidov'un Yönetim Yıllarındaki Yolsuzlukların Açığa Çıkışı

Pamuk üretimi, getirdiği çevresel sorunların yanı sıra cumhuriyetin sosyal ve siyasi hayatını etkisi altına bırakan olaylara da sebep oldu. 1983 yılı Reşidov'un yönetim hayatında en sıkıntılı yıl oldu. O yıl Özbekistan'daki yolsuzluklar hakkında binlerce mektuplar Merkezî İstihbarat Komitesine ulaşmıştı. Ocak ayında Reşidov, SSCB'yi 18 yıl yöneten Brejnev'in³⁶ ölümünden sonra devlet yönetimine yeni gelen Andropov³⁷ ile Moskova'da görüştü. Görüşmede Reşidov'un sonraki yöneticilik durumunun toplantıların birinde görüleceği ile tehdit ettiği söylenir.³⁸ Bunu Andropov'un Reşidov'a kendi isteği ile istifa etme teklifi olarak değerlendirebiliriz. Reşidov bu teklifi kabul etmemiş, cumhuriyetin yönetiminde kalmıştır.

İstifa teklifi geri çevirilince şubat ayında KP MK Siyasi Büro toplantısında Özbekistan'da pamukçuluktaki yolsuzlukları incelemek hakkında karar alındı ve SSCB Baş Savcılığına soruşturma komisyonu düzenleme görevi verildi. Aynı yıl Nisan ayında Merkezden gönderilen müfettişler Telman Gdlyan³⁹ ve Nikolay İvanov⁴⁰ başkanlığındaki komisyon cumhuriyette çalışmaya başladı.⁴¹ 27 Nisan'da Buhara Vilayet Sosyalist Mülkiyet Hırsızlığıyla Mücadele Departmanı (OBHSS) başkanı rüşvet alırken gözaltına alındı.⁴² Bu olay Reşidov ve cumhuriyetin başına yaklaşan kara bulutların habercisiydi.

1983 yılı temmuz ayında Moskova'da gerçekleşen Genel Kurul'da Reşidov, Özbekistanlıların bu yıl partinin cumhuriyetin önüne koyan tüm vazifeleri gerçekleştireceğini söyledi. Reşidov'un konuşmasından sonra kürsüye çıkan Andropov, ülkede devlet mülkünün kötüye kullanılmasına karşı mücadelenin gerekli olduğunun altını çizdi.⁴³

³⁵ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 219.

³⁶ Leonid Brejnev (1909-1982), Ukrayna'nın Kamenskoe şehrinde bir işçi ailesinde doğdu. Parti faaliyetini 1923'te Komsomol'a üyelikle başlayan Brejnev, önce Ukrayna, sonra Kazakistan'da yaptığı görevlerindeki başarıları dolayısıyla Moskova'ya teklif edildi. Kendisinden önceki Genel Sekreter Kruşçev'in yardımıyla üst parti devlet yönetimine kadar yükseldi. 1964-1982 yılları arasında SSCB KP Genel Sekreteri olarak görev aldı.

³⁷ Yuri Andropov (1914-1984), 1930 yılından Komsomol teşkilatında çeşitli görevler yaparak 1967 yılında SSCB Milli İstihbarat Başkanı derecesine çıktı. Bu görevde 1982'ye kadar kaldı.

³⁸ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 301.

³⁹ Telman Gdlyan (doğ. 1940), 1983 yılında SSCB Baş Savcılığında özel davalar boyunca baş soruşturucu olarak görev almaktaydı.

⁴⁰ Nikolay İvanov (doğ. 1952), 1983-1989 yıllarında T. Gdlyan ile birlikte "Özbek davası" soruşturmasının liderleri arasında yer aldı.

⁴¹ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 301.

⁴² Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 303.

⁴³ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 302.

1983 yılının sonbaharı geldiğinde Reşidov günlerinin önemli bir kısmını cumhuriyetin her köşesindeki pamuk tarlalarında geçirmekteydi. Bunun yanı sıra Merkezin ona yüklediği görevlerini de ihmal etmiyordu. Eylülde Sovyet delegasyonu ile Etiyopya’ya gitmişti. Ekim ayında da altı seyahat yapmak zorunda kaldı.⁴⁴ Ekim ayını yoğun bir iş temposunda geçiren Reşidov, ay sonunda Karakalpakistan’daydı. 30 Ekim’de üç ilçedeki tarlaları ziyaret edip, birkaç toplantıda katıldıktan sonra akşama doğru rahatsızlanan Reşidov, vilayetleri ziyaret etmede kullandığı özel tren vagonunda vefat etti.⁴⁵

Reşidov’un ölümü hakkında çeşitli dedikodular vardır. Resmi beyana göre onun kalp yetersizliğinden vefat ettiği bilirse de, bazı kaynaklarda onun zehir içerek veya kendini vurarak intihar ettiği söylenir.⁴⁶ Fakat Reşidov’un son anlarında onun yanında olan özel koruma komiseri Sadullo Muhammadkulov’un tanıklık ettiğine göre Reşidov’un ölüm sebebi kesinlikle intihar değildir. Hatıralarında Muhammadkulov, Reşidov’un hayatının son saatlerini en ince ayrıntısına kadar dile getirmiştir. Bununla birlikte kızı ve torununun kitabında dedikodular hakkında söylenmesine rağmen onların esassız olduğu hakkında kesin bir ifade bulunmamaktadır.

Reşidov’un ölümünü Andropov’la olan görüşmesinin verdiği sıkıntıya bağlayanlar da vardır. Bunun sebebi Reşidov’un Genel Sekreterle yaptığı son telefon görüşmesiydi. Şöyle ki, 29 Ekim’de Harezmi vilayeti Parti Komitesinin Birinci Sekreteri M. Hidaybergenov vilayetin 300 bin ton pamuk topladığı hakkındaki müjdeyi Reşidov’a bildirdi. Reşidov bu iyi haberi merkeze bildirmek için Andropov’u aradı. Andropov da onu kutlamak yerine bu rakamın ne denli gerçek olduğunu elbette kontrol edeceklerini söylemiştir.⁴⁷

Diğer bir tahmine göre Reşidov’un ölümünü yaklaştıran husus onun ölümünden üç gün önce Vietnam’a uçan Azerbaycan SSC Birinci Sekreteri Haydar Aliyev’in Taşkent’e gelmesi olmuştu. Reşidov, Aliyev’le görüşmek için 26 Ekim’de Urgenç’ten Taşkent’e uçtu. Havalimanında kendisini Reşidov’un karşıladığını gören Aliyev, durumun kötülüğünü, Andropov’un Reşidov’a karşı eylemlere başladığını söylediği ve Reşidov’un da bundan çok etkilendiği söylenir.⁴⁸ Reşidov’un kızının yazdığı hatıra kitabında da bu ihtimal dile getirilmiştir.

Aliyev’in Taşkent’te Reşidov ile kısa görüşmesi onun ölümüne sebep olmuş görüşüne katılmayanlar da bulunmaktadır. Reşidov’un özel koruma komiserinin verdiği mülakata bakılırsa bunun doğru olmadığı görülür. S. Mamatkulov’un dediğine göre Aliyev’le görüştüğü zaman Reşidov’un keyfi yerindeydi. Onların arasındaki sohbet gizli olup, başkalarının duyamadığı şekilde olmuş olsa da özel güvenlik hizmetinin kişi hakkındaki psikolojik portre, onun davranışları, bakışları, tutumlarına göre o gün

⁴⁴ Etiyopya’dan Moskova’ya ve ardından hemen Taşkent’e, 24 Ekim Taşkent’ten Urgenç’e, 26 Ekim Urgenç’ten Taşkent’e, 27 Ekim Taşkent’ten Urgenç’e, 28 Ekim Urgenç’ten Turtkul’a ve ardından Urgenç’e, S. Muhammadkulov, “Jizn i Smert Şarafa Raşidova: Vospominaniya Liçnogo Komissara”, erişim 14.09.2022, <https://uz.sputniknews.ru/20171105/Rashidov-vospominaniya-komissara-6747573.html>.

⁴⁵ “Jizn i Smert Şarafa Raşidova: Vospominaniya Liçnogo Komissara.”

⁴⁶ Abduxoliqov, *Men Bilgan Şarof Aka*, 130; Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 312.

⁴⁷ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 311.

⁴⁸ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 313; Abduxoliqov, *Men Bilgan Şarof Aka*, 131.

Reşidov'u kötü yandan etkileyen durum olmadığını söylemiştir. Hatta sohbetten sonra Reşidov'un çok iyi bir durumda olduğu, arabada Mamatkulov'a radyo açmasını rica ettiği, keyfi yerindeyken hep böyle davrandığı söylenir.⁴⁹

Ne olursa olsun, Reşidov'un vefatı Andropov'un devletin yönetimine geldikten sonra Özbekistan hususunda soruşturmalar başlattığından etkilenmiş olduğu görünümünü vermektedir. Savaşta aldığı yaralanmanın etkisi, daha önce de yaşanan sağlık sorunları, Brejnev gibi haminin vefatı ardından Andropov'un soğuk davranışları, tüm Sovyetler devletinde başlatılan yolsuzluklara karşı mücadele ve Özbekistan'daki soruşturmaların gerilimi hepsi yığılıp Reşidov'un hayatının son bulmasına sebep olduğu açıktır.

5) Pamuk Skandalı⁵⁰

Reşidov'un son aylarda sıkılması esassız değildi. Andropov'un yönetime gelmesi ile devlette Brejnev zamanında olmayan reformlar başladı. KGB'nin yetiştirdiği yönetici devletin ne denli yolsuzluk bataklığına battığını iyi bilirdi. Yeni başkanın önünde devletteki uzun yıllar devam eden aynılığı değiştirmek, etkili hareketler yaparak kendi mevkiini sabitlemek gibi bir vazife durmaktaydı. Bunun için devletteki yolsuzluklara karşı mücadele yolunu seçen Andropov, başkalarına ders olması için Özbekistan'ı cezalandırmayı seçmişti.

Andropov, istihbarat kuruluşundan geldiğini göz önünde bulundurursak, SSCB'de olup biten usulsüzlük ve sahtekârlıklardan epeyce haberdardı. O yıllarda Özbekistan'daki pamukla ilgili hasadı çoğaltarak göstermeler [pripiski], rüşvetçilik ve sahtekârlıklar hakkında çok sayıda şikâyet mektupları merkeze yollanmıştı. Daha Reşidov hayattayken merkezden yollanan soruşturma komisyonu Özbekistan'da soruşturmalar yapıyor, bazı yöneticilerin işleri mahkemeye sevk ediliyordu.

Şurası açık ki, Andropov daha önce de yolsuzluğa karşı mücadelelerde öncülük etmişti. 1970'lerin sonlarında Balık Davası olarak bilinen bir dizi suç incelemeleri o zaman KGB başkanı olan Andropov'un bizzat kontrolü altında yürütülmüştü. O yıllarda balıkçılık Bakanı olan Aleksandr İşkov⁵¹ Avrupa'daki balık mağazalarından etkilenerek SSCB'de de bu tür mağazalar açma girişiminde bulundu. Önce Moskova, sonra ülkenin başka şehirlerinde Okean [Okyanus] mağazalar zinciri açtı. Mağazalar Batı standartlarına uygun, görkemli ve ilgi çekiciydi. Bu girişim sonrası denizlerden uzak yerlerde yaşayanlar bile deniz mahsullerini satın alma imkanını elde etmişler. Böylece balık o dönemde sıkıntıda olan et ürünleri yetersizliğine bir alternatif olmuş, bununla ülke ekonomisine katkı sağlanmıştır.

Girişimin başarısını gören Bakanlar Kurulu Başkanı Kosigin, İşkov'un balık üretim ve satış kontrolünü balıkçılık sektörüne verme teklifini olumlu değerlendirerek ilk kez bir sanayi kontrolü devletten bakanlığa geçmiş oldu. Bunun akabinde balık üretiminden satışına kadar olan her aşamada usulsüzlükler görülmeye başladı. Çift girişli muhasebe ve

⁴⁹ "Jizn i Smert Şarafa Raşidova: Vospominaniya Liçnogo Komissara".

⁵⁰ "Pamuk İşi" veya "Özbek İşi" olarak da bilinir.

⁵¹ Aleksandr İşkov (1905-1988), 1940-1979 yılları arasında SSCB'de balıkçılık sanayisinin başında üst yönetim görevlerinde bulundu.

büyük çapta rüşvet balıkçılık sahasında dolanmaya başladı. Soruşturmalar bu zincirin devletin üst düzey yöneticilerine kadar çıktığını gösterdi. Balıkçılık Bakanı yardımcısı ölüme mahkûm edildi. Bakanın kendisi Brejnev’in müdahalesi ile cezadan kurtuldu.⁵² Bu iş daha sonra Soçi-Krasnodar davası olarak daha da büyüdü, çok sayıda yolsuzluk ve rüşvet olayları açığa çıktı. Brejnev zamanında zorluklarla ilerleyen bu davalar Andropov zamanında kolay sonuçlandı. Soçi ve Krasnodar’daki çoğu yönetici hapse girdi.⁵³

Özbekistan’a gelecek olursak, burada da yolsuzluklarla ilgili davalar sadece Andropov’un Genel Sekreter olduğundan sonra görülmeye başlamıştır diyemeyiz. Daha 70’li yılların ortalarında Özbekistan SSC Yüksek Kurul Reisi Yadgar Nasrettinova’ya karşı rüşvet suçlaması ile dava açılmıştır. Dava mahkemeye teslim edilirken en son aşamada Brejnev’in müdahalesi ile iş frenlenmiş, Nasrettinova ise Moskova’ya yeni bir göreve çağırılmıştır. Böyle olmasının sebebi Nasrettinova’nın Brejnev’ten bir yol bulup yardım istemeyi başardığı gösterilir.⁵⁴

Reşidov’un ölümünden önce başlatılıp, sonra tüm hızıyla devam eden yolsuzluk davalarının hepsi daha sonra “Pamuk İşi” olarak basında adlandırıldı. Pamuk İşi sadece bir tek dava olmamış, fakat hemen-hemen her dava pamukla bağlı olduğundan bu ad ile birleştirilmişti. Özbekistan’da 800 dava başlatılmış, 4 bine yakın kişiye hüküm okunmuştur.⁵⁵ Sadece Özbekistan’da değil, Rusya Federasyonu’nda da birkaç yönetici Özbek pamuğu ile bağlı davalar sebebinden mahkemeye verilmiştir.⁵⁶

Görüldüğü gibi SSCB boyunca yolsuzluklar yeni bir şey değildi. Onlar hakkında herkes bilir, malum miktarda göz ardı edilirdi. Peki devletin bu kadar yolsuzluğa girmesine sebep neydi? Brejnev yönetiminin son yıllarında devletin ürettiği ürünler tüm insanların ihtiyacını karşılamıyordu. Mal kıtlığı rüşvet, torpil, ikili muhasebe gibi kusurlara kapı açmaktaydı.⁵⁷ Diğer yandan iyi yaşam şartlarına ulaşabilme şansı veren makamlara erişmek de çoğu zaman torpil ve rüşvetle olabilmekteydi. Sovyet insanı özel mülke sahip olamazdı; mülk devletindi ve ortak kullanım söz konusuydu. Sovyetlerde oyun kuralları kapitalist dünyadakinden farklıydı. Burada insanın kıymeti maddiyattan öte daha uzun süre hükümrانlık etme veya belli bir hükümrana hizmet etme, toplumdaki makam, partinin sunduğu çeşitli ayrıcalıklar, devlet ödülleri gibi şeylerle ölçülürdü.⁵⁸

Burada şöyle bir soru sorulabilir: Neden Andropov yolsuzlukla açık mücadeleyi Özbekistan’dan başlattı? Özbekistan Sovyetler devletinin en yozlaşmış bölgesi miydi? Rusyalı tarihçi Aleksandr Kolpakidze’ye göre⁵⁹ Andropov’un Reşidov’un şahsına olan

⁵² “Ribnoe Delo Samiy Gromkiy Korruptsiyonniy Skandal v SSSR”, Diletant (2010), erişim 07.06.2022, <https://diletant.media/articles/35829694/>.

⁵³ Aleksandr Zvyaginsev, “Kurortnaya Drama”, Kommersant (2011), erişim 08.06.2022, <https://www.kommersant.ru/doc/1646828>.

⁵⁴ “Vladimir Kaliniçenko ile sohbet”, V Gostyah u Gordona (2004), erişim 30.05.2022, <http://www.gordon.com.ua/tv/kalinichenko/>.

⁵⁵ “Umer Osujdyonniy po Hlopkovomu Delu Zyat Brejneva”, Lenta.Ru (2013), erişim 09.06.2022, <https://lenta.ru/news/2013/10/10/churbanov/>

⁵⁶ “Vladimir Kaliniçenko ile sohbet”.

⁵⁷ Riccardo Mario Gucciolla, “The Crisis of Soviet Power in Central Asia”, 171.

⁵⁸ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 336.

⁵⁹ “KGB O’zbekistonga qarshi: tarixchi «paxta ishi» ning yashirin sabablarini ma’lum qildi”, Kun.Uz (2019), erişim 09.06.2022, <https://kun.uz/uz/news/2019/05/21/kgb-ozbekistonga-qarshi-tarixchi-paxta-ishining-yashirin-sabablarini-malum-qildi>.

çelişkisi yolsuzluk mücadelesini aynen bu cumhuriyet ile başlamasına sebep olmuştu; yoksa Özbekistan'dan kat-kat daha kötü durumda olan cumhuriyetler bulunmaktaydı.⁶⁰ Diğer yandan Afganistan'a Sovyet ordusunu sevk etme meselesinde Reşidov ve Andropov'un görüşlerinde zıtlık vardı. Reşidov baştan Andropov'un onayladığı bu girişime karşı olmuştu.⁶¹

Pamuk İşi davalarının kökü, 3 Şubat 1976'da Taşkent'te gerçekleşen KP Kuruluna kadar gitmektedir. Kurulda söz alan Reşidov, yeni beş yıllıkta Özbekistan devlete her yıl en az 5 milyon ton pamuk vereceğini, 1983'e gelindiğinde bu rakam 6 milyon tona kadar çıkacağını vaat etmişti. Bu 6 milyon ton pamuk vaadi Reşidov'un Genel Sekreter Brejnev'in isteğine karşı çıkmadığından verilmiş olsa da daha sonra kendi ve cumhuriyetteki yüzlerce kişinin başına bela oldu. En iyi hava koşullarında cumhuriyetin devlete verebileceği pamuk 5 milyon tonu geçmesi imkansızdı. Üstelik her yıl iyi hasat almak için toprağa yapılan ilaçlamalar gitgide toprak verimliliğini olumsuz etkilemekteydi. Böyle bir durumda devletin cumhuriyete koyduğu mecburiyeti tamamlayabilmek için sahte raporlar oluşturulmaya başlandı.

Belli ki, sadece cumhuriyetteki sahteliklerle iş bitirmek mümkün değildi. Rusya Federasyonu'ndaki pamuk işleme fabrikaları müdürlerine rüşvet pahasına sahte bildirimlere göre hesap yapmak teklif edilirdi. En düşük altıncı sınıf pamuk kisvesi yerine işleme fabrikalarına atık ve tiftik sağlanırdı. Yetkililere hammaddelerin nitelik ve niceliğine göz yummaları için rüşvet verilirdi. Sadece bu değil, Özbekistan'dan Rusya'ya pamuk doldurulduğu gösterilen boş vagonlar da gönderilmekteydi. Boş vagon için 10 bin, yarı boş vagon için de 5-6 bin ruble rüşvet verilirdi.⁶² Bunun yanı sıra Özbekistan'da pamuk depolarında oluşan yangınlar hakkında sık-sık haberler çıkmaktaydı. Yanan depolardaki pamuğun raporlarda gösterildiğinden çok daha az olduğu belliydi.⁶³ Devlet Özbekistan'a sahte belgelere göre pamuk ücreti verirdi. Bu paranın bir kısmı devlet altyapısının gelişimi için sarf edilir, iş ücreti olarak ödenen diğer kısmı ise alttan yukarıya rüşvet olarak verilirdi.⁶⁴

Tüm bunlardan Reşidov'un haberi var mıydı? Tabii ki bu denli büyük dolandırma cumhuriyet liderinin bilgisi dışında olamazdı. Reşidov tüm bunları bilse de⁶⁵ önüne geçmesi mümkün değildi. Bu sahtekârlıklardan Brejnev'in de haberi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Brejnev için pamuk stratejik bir hammaddeydi. Onun için gerçekte pamuğun ne kadar üretildiğinden daha ziyade yüksek sayılarla dış düşmanlar, özellikle ABD karşısında güçlü görünmek daha önemliydi.⁶⁶ Reşidov'la iyi ilişkiler ise çoğu şeye göz yummasına sebep olmaktaydı. Fakat şu da gerçektir ki, Reşidov, Brejnev'le her ne kadar iyi ilişkide olsa da cumhuriyete yüklenen imkânsız mecburiyete karşı çıkmaya kendisinde

⁶⁰ Kolpakidze açık söylemese de Gürcistan ve Azerbaycan'ı ima ettiğini anlamak zor değil.

⁶¹ "KGB O'zbekistonga qarshi: tarixchi «paxta ishi» ning yashirin sabablarini ma'lum qildi", Kun.Uz (2019), erişim 09.06.2022, <https://kun.uz/uz/news/2019/05/21/kgb-ozbekistonga-qarshi-tarixchi-paxta-ishining-yashirin-sabablarini-malum-qildi>.

⁶² "Vladimir Kaliniçenko ile sohbət".

⁶³ Yuri Luçinski, "Massı Bistro Zabılı Gdlyana i İvanova i Voznenavideli Yeltsena", Lenta.ru (2015), erişim 09.06.2022, <https://lenta.ru/articles/2015/05/18/luchinsky/>.

⁶⁴ "Vladimir Kaliniçenko ile sohbət".

⁶⁵ "Jizn i Smert Şarafa Raşidova: Vospominaniya Liçnogo Komissara".

⁶⁶ "Vladimir Kaliniçenko ile sohbət".

cesaret bulamamıştı. Belki de bunun hiçbir işe yaramayacağını biliyordu.

1984 yılında Moskova’dan Özbekistan’daki davaları yürütmek için gönderilen Nikolay Kaliniçenko o zamanlar yapılan incelemeler hakkında şöyle der:

Beş yıl boyunca yapılanların ekonomik incelemesini yaptım. Sadece bu süre içinde, sahte yazılan minimum pamuk göstergesi beş milyon tona ulaşmıştı. Devlet bütçesinden gerçekte olmayan hammadde için Merkez üç milyar ruble ödedi. Bunların 1,6 milyarı Özbekistan’da oluşturulan altyapıya harlandı: yollar, okullar, hastaneler yapıldı. 1,4 milyarı ürün üretilmediği için kimsenin almadığı ücretlerdi. Diğer bir deyişle, beş yılda sahte raporlarla en az 1,4 milyar ruble devlet bütçesinden çalındı. Bu para yukarıdan aşağıya rüşvet şeklinde dağıtıldı.⁶⁷

9 Şubat 1984’te Andropov vefat etti. Onun yerine gelen Konstantin Çernenko zamanında da Özbekistan’da başlatılan soruşturmalar tüm hızıyla devam etti. 1984 yılı Haziran’ında Taşkent’e MK Sekreteri Ligaçev ve birkaç parti görevlisi Özbekistan SSC 16. Genel Kurulu için geldiler. Plenum’da Özbekistan’daki yolsuzluklar konuşuldu ve tüm bunların müsebbibi olarak Reşidov gösterildi.⁶⁸ Onun yerine cumhuriyet Birinci Sekreteri olan İnamcan Osmanhocayev, Reşidov’u karalayan bir konuşma yaptı.⁶⁹ Fakat şunu da söylemek gerekir ki Osmanhocayev’in kendisi de beş yıl sonra Pamuk Davası ile mahkemeye sevk edilecek ve 12 yıl hapis cezası alacaktır.⁷⁰

Bir yıl önce Reşidov’a sadakatte yemin edenler, Kurul’da Reşidov’u dürüst insanları takip etmek, cumhuriyette eş-dost kayırmak ve rüşvetçilik gibi illetlerin çoğalmasına zemin yaratmakla suçladılar.⁷¹ Reşidov’un bir zamanlar destek verdiği Rafik Nişanov tam o sıralarda “Raşidovşçina” [Reşidovcılık] ıslahını kullanmış,⁷² bu kelime “de-Stalinizasyon” gibi sonraki yıllarda “Reşidov’dan arındırma” anlamını almıştı. Kurul Reşidov’un naaşını Taşkent’teki Çağatay Mezarlığı’na tekrar defnedilmesi hakkında karar kabul etti.⁷³ Akrabalarının Reşidov’un naaşını kendi doğduğu yer olan Cizzah’da defnedilmesi talebi reddedildi.⁷⁴

1986’da Reşidov defnedildiği yerden gece vakti gizlice çıkarılıp tanınan parti görevlileri ve Özbekistan gelişimine katkıda bulunan ünlü insanların defnedildiği Taşkent’teki Çağatay mezarlığına gömüldü. Bir şeylerden korkmuş olmalı ki, mezarının üstü kalın betonla kaplandı. Tam o saatten sonra Reşidov’un ailesi ve yakın çevresi

⁶⁷ “Vladimir Kaliniçenko ile sohbet”.

⁶⁸ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 319.

⁶⁹ Rafik Nişanov, “Nigde Davlenie Sentra Ne Bilo Stol Razruşitelnim kak v Uzbekistane”, *Gazeta.Uz* (2020), erişim 14.06.2022, <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/23/nishanov/>.

⁷⁰ “Skonçalsya Bıvşiy Rukovoditel Uzbekistana”, *Radio Ozodlik* (2017), erişim 14.06.2022, <https://rus.ozodi.org/a/28375695.html>.

⁷¹ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 320.

⁷² Özbekistan’ın tanınan internet yayını *Gazeta.Uz*’a verdiği sohbette Nişanov bu kelimeyi Özbekistan’da o zamanlarda görülen otoriter yönetime ithafen söylediğini anlatır. Bununla birlikte Reşidov hakkında hep pozitif tutumda olduğunu belirtir: Rafik Nişanov, “Nigde Davlenie Sentra Ne Bilo Stol Razruşitelnim kak v Uzbekistane”, *Gazeta.Uz* (2020), erişim 14.06.2022, <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/23/nishanov/>.

⁷³ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 324.

⁷⁴ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 351.

baskıya maruz kalmaya başladı.⁷⁵ Hükümetin verdiği evde oturan eşi ve oğlu Osmanhocayev'in özel talimatı gereği oturduğu evden başka bir ev verilmeden çıkarıldı. Diğer çocuklarının bazılarının evleri geri alındı ve bazıları hiçbir esas gösterilmeden işten çıkarıldı. Eşi Hursend Gafurova'nın Gorbaçev'in eşi Raisa Gorbaçeva'ya durumu anlatarak ve yardım isteyerek yazdığı mektup cevapsız bırakıldı. Devletin verdiği özel emeklilik nafakası iptal edilerek, yerine en az emeklilik miktarı belirlendi.⁷⁶

Pamuk İşi kapsamında 430 kolhoz ve sovhoz reisi, 1300 reis yardımcısı, 84 pamuk fabrikası müdürü, 340 pamuk fabrikası uzmanı, 69 parti, iç işler ve savcılık görevlisi, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Kazakistan, Gürcistan ve Azerbaycan'daki sanayi işçileri vardı. Toplamda 22 bin insan yargılandı. Bunlardan 600 kişi çeşitli yöneticilerdi, 10 Sosyalistik Emek Kahramanı vardı. 1813 Parti çalışanı görevden alındı.⁷⁷

Bu davaların bazıları epeyce ses çıkardı. Özbekistan SSC İç İşleri Bakanı Yardımcısı G. Davidov soruşturmalar sürerken intihar etti.⁷⁸ Brejnev'in damadı bir zamanlar İç İşleri Bakanı yardımcısı olarak görev yapan Yuri Çurbanov da Pamuk İşi kapsamında yolsuzluk suçlaması ile 12 yıllık hapisle cezalandırıldı.⁷⁹ Özbekistan Pamuk Sanayi Bakanı Vahab Osmanov kurşuna dizildi.⁸⁰

Özbekistan'da Reşidov'un güvendiği yöneticilerden Ahmadcan Adilov'un (1925-2017) davası da oldukça ilginçtir. 1950'lerde Reşidov'un gözüne giren Nemengan'lı Adilov, 1970'lerin sonlarında Nemengan'ın Pap bölgesindeki 40 bin kişi çalışan, 14 sovhoz ve 17 kolhozdan oluşan Tarımsal Sanayi Kompleksi reisi olmuştu. Bu teşkilat bütün SSCB boyunca örnek bir teşkilat olup, kendisi birkaç parti kurultaylarında delege olmuştu. Reşidov'un yardımı ve kendi girişimi ile sanayiye köye getiren insan olarak tanınan Adilov, Moskova'da Pamuk İşi davasının en büyük figüranlarından biri oldu. 1984'de hapse alınan Adilov, 8 yıl Moskova hapishanelerinin birinde kaldı. Bu süre içinde hakkında hüküm verilmedi, Pamuk İşi'nin diğer figüranları gibi daha önce aldığı devlet ödülleri iptal edilmedi.⁸¹

Adilov hakkında hâlâ da çok çelişkili iddialar bulunmaktadır. Onu Özbekistan ekonomisine büyük katkıda bulunan girişimci, devlet adamı olarak görenlerle birlikte zalim, kanun tanımaz, ne pahasına olursa olsun maksadına erişebilen insan olarak bilenler de bulunmaktadır. Tanınmış Özbek yazarı Seyit Ahmet'in Cimciticlik [Sükünet] romanındaki başkahraman Adilov'un prototipi ile yaratılmıştır.⁸² Şurası ilginçtir ki, Adilov'un yargılandığı çoğu suçun kanıtı bulunamadı.

⁷⁵ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 325; "Video: Sayyora Rashidova otasi va Islom Karimov haqida", Kun.uz 2:33, (2019), erişim 14.05.2022, <https://kun.uz/uz/news/2019/02/08/video-sayyora-rashidova-otasi-va-islom-karimov-haqida>.

⁷⁶ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 350.

⁷⁷ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 328-329.

⁷⁸ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 330.

⁷⁹ "Umer Osujdyonniy po Hlopkovomu Delu Zyat Brejneva", Lenta.Ru (2013), erişim 09.06.2022, <https://lenta.ru/news/2013/10/10/churbanov/>.

⁸⁰ Zoloto dlya Partii, 35: 30, (2011), Erişim 14 Eylül 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=2GLbTBheA8c>

⁸¹ Timur Karimov, "Odilov Ahmadjan", Warheroes.Ru, erişim 16.06.2022, https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=18664.

⁸² Seyit Ahmet (1920-2007), bu romanını iyilik ve kötülük mücadelesi, Sovyet devri yöneticilerinin çirkinliği, sıradan halkın hayat zorlukları hakkında yazmıştır. Roman tam da Pamuk İşi davaları sürdüğü ve ses çıkardığı 1986-87 yıllarında Özbekistan'ın tanınmış edebi dergisi *Şark Yıldızı*'nda ilk kez neşredilmiştir.

Sovyetler ülkesini tam 13 ay yönettikten sonra 10 Mart 1985’te vefat eden Çernenko’nun yerine SSCB’nin son Genel Sekreteri Mihail Gorbaçev⁸³ geldi. Tam da onun yönetimi yıllarında Pamuk İşi ile ilgili ilginç gelişmeler görülmeye başladı. Andropov’u örnek alan Gorbaçev işini ekonomiyi iyileştirmekle değil yolsuzlukla mücadeleyi sıkılaştırmayla başladı.⁸⁴ Gorbaçev de mevkiini sağlamlaştırmayı Özbekistan’da yolsuzlukları cezalandırmakla başladı. Genel Sekreterliğe atandığının onuncu günü eski milletvekili ve Özbekistan İç İşleri Bakanı Kahramanov tutuklandı.⁸⁵ Bu olaydan sonra cumhuriyette kadro değişimi ve görevden almalar yeni güçle devam etti. Böylece kanun uygulayıcı kurumlardaki tasfiyeler, memlekette kolluk kuvvetlerin zayıflamasına sebep oldu. O devirde çeşitli suçlar çoğaldı. Sadece 1984 yılında Özbekistan’da 308 silahlı baskın, 1406 çalma, 5 binden fazla ev ve daire hırsızlığı gerçekleşti. Bu cumhuriyetteki yasa ve düzen kurumlarını itibarının merkezinde tutan Reşidov zamanından pek daha çoktu.⁸⁶

Gorbaçev’in yönetime geldiği yıl görevden alınmalar sadece Özbekistan’la sınırlanmadı. Yıl sonuna kadar Orta Asya’nın başka cumhuriyetlerinde büyük çapta değişiklikler oldu. Böylece 2 Kasım’da, 1961’den beri iktidarda olan Kırgızistan Birinci Sekreteri Turdakun Usubaliyev, bir yolsuzluk skandalının sonucu görevden alındı. Ardından, 14 Aralık’ta Tacikistan Birinci Sekreteri, 1982’den iktidarda olan Rakhmon Nabiev görevinden gitti. Ayrıca, 1963’ten beri görevde olan Türkmenistan Birinci Sekreteri Muhammetnazar Gapurov, 21 Aralık 1985’te yerini Saparmurat Niyazov’a verdi. Reşidov o zamana kadar hayatta olsa belki de meslektaşlarıyla aynı kaderi paylaşacaktı.⁸⁷

1988 yılına kadar Pamuk İşi veya diğer deyişle “Özbek İşi” ile ilgili makaleler merkezî ve yerel basında geniş çapta neşredilmekteydi. Bu davaları çözmede tüm Sovyet devletinden 200 kadar savcı Özbekistan’a çekilmişse de basındaki beyanatları sebebiyle Gdlyan ve İvanov en popüler ifşacılar olarak tanınmıştı. Şöhretle birlikte bu savcıların usulsüz soruşturmaları ile ilgili merkeze çok sayıda şikayetler de gelmekteydi. Buna rağmen müfettişler Özbek İşinden siyasi kariyerleri yolunda verimli kullanmayı da bildiler.⁸⁸

Pamuk İşi’ne yönelik tutum aynı yılı Özbekistan Birinci Sekreteri Osmanhocayev’in tutuklanmasıyla değişmeye başladı. Osmanhocayev’in itiraf ettiği suçların biri KP MK Sekreteri Ligaçev’e rüşvet verdiği oldu. Bu bilgi 1989 yılında Gdlyan ve İvanov SSCB Halk Milletvekili olduğu zaman parti kurultayı kürsüsünden söylendi ve bütün Sovyetler Birliği insanları gözünde Pamuk İşi sadece Özbek İşi değil, Merkez İşi görünümünü aldı. Ligaçev’e verilen suçlamalar kanıtlanmadığı ve Osmanhocayev’in verdiği ifadeleri reddetmesinin ardından merkezin düzenlediği özel komisyon Gdlyan ve İvanov’un

⁸³ Mihail Gorbaçev (1931-2022), 1952’de KP üyeliğine kabul edildi. 1962’den başlayıp çeşitli parti görevlerini yaptı. 1971’de SSCB KP MK üyesi oldu.

⁸⁴ Gucciolla, “The Crisis of Soviet Power in Central Asia”, 317.

⁸⁵ Gucciolla, “The Crisis of Soviet Power in Central Asia”, 317.

⁸⁶ Reşidova & Komilov, *Şarof Raşidov*, 338.

⁸⁷ Gucciolla, “The Crisis of Soviet Power in Central Asia”, 334.

⁸⁸ Andrey Sidorçık, “Simvol Perestroyki. Kak Gdlyan Stal Sovetskim Komissarom Katani”, AiF (2020), erişim 17.06.2022,

https://aif.ru/society/history/simvol_perestroyki_kak_telman_gdlyan_stal_sovetskim_komissarom_kattani.

yürüttüğü davaları kontrol etmek için Özbekistan'a gönderildi. Komisyon davalarda çok sayıda yasa ihlallerini tespit etti ve müfettişlerin kendilerine karşı yasa ihlali için dava açıldı. Gdlyan ve İvanov savcılıktaki görevlerinden alınmaları ile birlikte milletvekili dokunulmazlığı kaldırılmamıştı. Onlara açılan dava Ağustos 1991'e kadar sürdükten sonra "siyasi durumdaki değişiklik" nedeniyle kapatılmıştır.⁸⁹

Görüldüğü gibi Pamuk İşi SSCB'de ortaya çıkan yolsuzlukları açığa çıkararak tek olay değildi. Pamuk İşinin Özbekistan dışındaki diğer cumhuriyetlerde olan yolsuzluk operasyonlardan⁹⁰ iki şey ayırt etmekteydi. Özbekistan'daki yolsuzluklar merkezi memnun etmek, onunla çalışmamak için, Moskova'nın isteğine karşı çıkmadığından yapılmıştır. Şüphesiz bu yolsuzluklardan kendi ekonomik yararları için faydalananlar da olmuştu, fakat asıl sebep diğer yolsuzluk davalarında olduğu gibi kazanç elde etmek değildi. Diğer taraftan Özbekistan'daki davalar diğer davalardan daha büyük olmamasına rağmen daha sesli geçmişti. Özbekistan adeta yeni genel sekreter ve onun izleyicileri tarafından başkalarına ders vermek, gözünü korkutmak için seçilmişti.

6) Reşidov'un aklanması

1989 yılında Özbekistan tüm SSCB gibi Perestroyka ve Glastnost⁹¹ fikirleriyle iç-içeydi. Tam o zaman devletin çeşitli bölgelerinde çeşitli provokasyonlar sonucu etnik çatışmalar çıkmaya başlamıştı. Özbekistan da bunun gibi provokasyonlardan uzakta kalmadı. Mayıs ayında Fergana bölgesinde başlayan Ahıskalı-Özbek çatışması sonucunda çok sayıda Ahıska Türkü Özbekistan'dan tahliye edildi. Osmanhocayev'den sonra Özbekistan'da Birinci Sekreter olan Rafik Nişanov Moskova'ya çağırıldı, onun yerine cumhuriyeti 27 yıl yönetecek olan İslam Kerimov⁹² geldi. Kendisi Reşidov devrinde siyasi kariyer yapan Kerimov, daha Sovyetler devleti yıkılmadan, cumhuriyet merkeze bağlıken Reşidov'un aklanması için hareketler başlattı.⁹³

Tüm bunlar devam ederken bölgede pamuk üretiminde bir azalma oldu mu? Görüldüğü kadarıyla Özbekistan başta olmak üzere pamuğa ihtisaslaşan üç Orta Asya cumhuriyeti (Tacikistan ve Türkmenistan) hâlâ pamuk yetiştirmede devletin ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Sovyet döneminin sonunda, pamuk, üç güney cumhuriyetinde ekilen tüm toprakların %46'sını işgal etmekle birlikte birçok ilçede bu pay %70'in üzerindeydi. Özbekistan'ın sulanan arazisinin %60'ına pamuk dikiliyordu. Güney Orta Asya o zaman da bir pamuk plantasyonuna dönüşmüştü.⁹⁴

⁸⁹ "Simvol Perestroyki".

⁹⁰ Azerbaycan ve Gürcistan'daki olaylar, Balık İşi, Soçi-Krasnodar İşi, 1982'de olan MosGosTorg İşi (ticarettteki yolsuzluklar), 80'lerin sonunda Kazakistan'daki Otomobil İşi vs.

⁹¹ Glastnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılandırma) Gorbaçev'in gerçekleştirdiği toplumu demokratikleştirme girişimi ve yaptığı siyasi-ekonomik reformların genel adı. Ülkenin tekrardan kalkınması için başlatılan bu reformlar 1991'de SSCB'nin yıkılmasına engel olamaması ile birlikte devletin dağılmasını hızlandırmıştır.

⁹² İslam Kerimov (1938-2016): 1966'da GosPlan (Devlet Planlama Teşkilatı)'da siyasi kariyerine başladı. 1983-86 yılları Maliye Bakanı, 1986'da GosPlan Reisi olarak çalıştı. 1986-89'da Kaşkaderya Vilayet Birinci Sekreteri olarak görev yaptıktan sonra Özbekistan SSC Birinci Sekreteri olarak görev aldı. 24 Mart 1990'da ÖzSSC Âli Sovyet Sesionunda Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Özbekistan bağımsızlığını kazanınca 1991'de tekrar Cumhurbaşkanı olarak seçildi ve 2016 yılındaki vefatına kadar cumhuriyeti yönetti.

⁹³ "Video: Sayyora Rashidova otasi va Islom Karimov haqida", Kun.uz 2:33, (2019), erişim 14.05.2022, <https://kun.uz/uz/news/2019/02/08/video-sayyora-rashidova-otasi-va-islom-karimov-haqida>.

⁹⁴ Khalid, *Central Asia*, 319.

Özbekistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra Reşidov ve Özbekler İşİ ile suçlananlar aklanıldılar. Aklanmalar Reşidov’un daha önce defnedildiği Taşkent’teki o merkezi meydana onun heykelinin açılması ile başlatıldı. Taşkent’teki en merkezi caddeye onun adı verildi. 1992 yılında Özbekistan Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu Başkanı Kerimov’un “Şeref Reşidov’un 75. yıldönümüne hazırlık ve kutlamaların gerçekleştirilmesi hakkında” kararı imzalandı.⁹⁵ 1992 yılı Kasım’ında Reşidov’un Cizzah şehrinde gerçekleşen 75. yaş dönümünde cumhuriyetin birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, yaptığı konuşmasıyla resmi olarak Reşidov’u akladı.⁹⁶ Konuşmasında Kerimov, Reşidov’un 75. yıldönümünü kendisi gibi mütevazı bir şekilde gerçekleştirmeyi teklif ettiğini söylemektedir. Bu teklifini açıklayan Cumhurbaşkanı, Reşidov’a fazla itibar göstererek olayın şahsa tapınma boyutuna getirilmemesine özen gösterileceğine işaret etmiştir. Çünkü Sovyetlerden kalan alışkanlık; insanı hayattayken yükseklere çıkarmak, öldüğünde ise yapılabilen en ağır suçlamaların yapılmasından kurtulma zamanı geldiğinin altına çizmiştir. Reşidov’u aklamakla sadece önemli tarihi şahsı değil, suçlamalara maruz kalan Özbek halkını da aklayacaklarını söyleyen Kerimov, hem Reşidov’a itibarını geri kazandırdı, hemde Pamuk İşİ kurbanları olan binlerce kişiyi akladı. 1994’te Reşidov’a ölümünden sonra Alişir Nevai Devlet ödülü verildi. Onun adı çok sayıda mahalle, okul, cadde ve sokaklara verildi.⁹⁷

Pamuk İşİ ile yargılananların aklanması ile birlikte medyada zamanında oldukça ses yapan bazı mahkûmların sonraki takdiri ilginçti. Bunlardan Reşidov’dan sonra Cumhuriyette birinci sekreter olup 1989’de rüşvet ve yolsuzlukla suçlanan Osmanhocayev 12 yıllık hapis cezasına mahkûm edilmişti. 1990’da hapisten azad edilmesine rağmen tamamıyla aklanmayan yönetici sadece Cumhurbaşkanı Kerimov’un vefatından sonra 18 Kasım 2016’da aklandı. “Ozodlik” radyosuna verdiği söyleşide Osmanhocayev aklanmasının bu kadar uzun sürmesiyle ilgili şöyle demiştir:

25 yıldır bugünü bekliyorum. Bu dava neden yıllarca sürdü? Bu sadece eski liderlerin kendileri tarafından bilinir. Aklanmam sadece benim için değil, “Özbek (pamuk) davasında” da adaletin tesisidir. Aslında bu olay çok kötü ve yanlış bir şeydi. Bu karar için bugünün liderlerine şükranlarımı sunuyorum.⁹⁸

Diğer bir yargılanan önemli kişi Ahmedcan Adılov’un sonraki hayatı Osmanhocayev’inkinden daha da dramatik olmuştu. 8 yıl Moskova hapisanesinde soruşturması süren Adılov’un dava işİ 1991 yılında Özbekistan’a taşındı ve Kerimov’un Cumhurbaşkanlık seçimlerine yakın hapisten çıkarıldı. Bu olay basında geniş çapta

⁹⁵ İslam Kerimov, “Şeref Reşidov’un 75. yıldönümüne hazırlık ve kutlamaların gerçekleştirilmesi hakkında”, *Özbekistan Cumhurbaşkanı Bünyesindeki Bakanlar Kurulu Kararı*, sayı 267, 06.06.1992, “Ş.R. Reşidov’un Doğumunun 75. Yıldönümünün Hazırlanması ve Geçirilmesi Hakkında Kabine karar verir: “1) Cizzah, Semerkant, Sırdarya, Taşkent illerinin, cumhuriyetin yaratıcı aydınlarının ve genel halkın, ünlü devlet adamı, yazar Şeref Reşidoviç Reşidov’un 75. doğum yıldönümünü geniş çapta kutlama önerileri kabul edilsin; 2) Jübile komisyonunun terkihi onaylansın. Komisyonun, Reşidov’un doğumunun 75. yıldönümüne hazırlanmak ve onu kutlamak için önlemler geliştirmesine ve uygulamasına izin verilsin.”

⁹⁶ İslam Kerimov, *Xalqimizning Otaşqalb Farzandi* (Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 1992), 3-21.

⁹⁷ Sharof Rashidov, *O’zbekiston Milliy Entsiklopediyasi* (Taşkent: Davlat Milliy Nashri, 2004), 263.

⁹⁸ “Skonçalsya Byvşiy Rukovoditel Uzbekistana”, Radio Ozodlik, (2017), erişim 16.06.2022, <https://rus.ozodlik.org/a/28375349.html>.

bildirildi.⁹⁹ Fakat çok geçmeden Adilov ile Kerimov'un arasında zıddiyet oluştu. Adilov'un oğlu babasının Emir Timur Adalet Partisi adında bir muhalif parti açma girişimini gerilimin esas sebebi olarak göstermektedir.¹⁰⁰

1992 yılında aklanan Adilov 1993'te 5 ton gübre hırsızlığı suçuyla tekrar 4 yıl hapis cezasına mahkûm edildi. Bir yıl sonra, daha hapisteyken, Sovyet döneminde işlediği suçlar nedeniyle on yıl daha ceza eklendi. Fakat daha sonra da çeşitli suçlamalarla yargılanan Adilov'un ceza süresi uzatılmaya devam etti.¹⁰¹ 2008 yılında Uluslararası Topluluğun Kerimov'a siyasi mahkûmlar meselesinde yaptığı baskı sonucu 82 yaşında azat edildi ve 2017'de vefat etti.¹⁰²

Kerimov zamanında Reşidov'un anavatanı olan Cizzah'taki bir ilçeye onun adı verildi.¹⁰³ Daha önce görevlerinden alınan çocukları iş yerlerindeki görevlerini tekrar elde ettiler.¹⁰⁴ Baskı altına alınan aile tekrardan itibara kavuştu. Fakat bu da açıktır ki, Kerimov, Pamuk İşinden kendi konumunu güçlendirmek için kullanmıştır. Kendine rakip olabilecek siyasetçileri tamamıyla aklamamak veya uzakta saklamakla makamını güçlendirmeye çalışmıştır.

Sonuç

Yaptığımız çalışma sonucunda pamuğun Türkistan tarımında ehemmiyet kazanması sürecinde bölgenin başına ne tür sorunlar açtığı sarıh bir şekilde görüldü. Pamuk üretimi önce Çarlık Rusya'sı, daha sonra Sovyetler Birliği tarafından dayatıldı. Daha önce pamuk yetiştirilmiş olsa da bu hammadde oranı diğerlerine nazaran azdı, kalitesi de dünya pazarı ile rekabet edemezdi. Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesi ve uygun tür pamuğun burada ekilmesiyle pamuk gitgide yaygınlaşmaya yüz tuttu.

Pamuk için toprak ihtiyacı Türkistan'daki varlıklı toprak sahiplerinin mallarına el koymakla karşılandı. Bunun akıbetinde çoğu kişi çeşitli zulümlere maruz kaldı. Hapis ve sürgünden kaçınan çok sayıda yerli ahali diğer devletlere göç etmeye mecbur kaldı. Hayvan sahipleri el konulmak istenilen hayvanları devlete vermek yerine kesmeyi tercih ettiklerinden bölgede kıtlık meydana geldi. Sovyet dönemi iktisadi reformu olan kolektifleştirme sonucu ortak çiftlikler ortaya çıktı. Bu çiftliklerde ağırlıklı olarak pamuk ekilerek bölge diğer gıdalar için başka cumhuriyetlere bağımlı hale getirildi.

İklimsel olarak pamuk üretimine pek de uygun olmamasına rağmen Özbekistan dünyanın en çok pamuk üreten bölgelerinden birine dönüştü. Buna sebep çöl ve kurak

⁹⁹ Anvarjon Ahmatjonov, "İslom Karimov va Ahmadjon Odilov O'rtasidagi Ziddiyat", Qiyofa (2022), erişim 16.06.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=hxkLbuDzsRU>.

¹⁰⁰ "İslom Karimov va Ahmadjon Odilov O'rtasidagi Ziddiyat".

¹⁰¹ Timur Karimov, "Odilov Ahmadjan", Warheroes.Ru, erişim 16.06.2022, https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=18664.

¹⁰² "V Uzbekistane v Vozraste 92 let Skonçalsya Starejšiy Eks-Politzaklyuchennyi Ahmadjon Adilov", Radio Ozodlik (2017), erişim 16.06.2022, <https://rus.ozodlik.org/a/28760635.html>.

¹⁰³ "Jizzax Tumani Şarof Raşidov Nomi bilan Ataldi", Gazeta.Uz (2016), erişim 07.06.2022, <https://www.gazeta.uz/oz/2016/12/22/jizzax/>.

¹⁰⁴ Kızı Sayyora Reşidova'nın hatırasına göre, Şeref Reşidov'un aklanması ardından 1991'de annesi Hursend Gafurova Cizzah'ta eşinin adına halka pilav dağıtmıştır. Bu etkinlikten haberdar olan Kerimov, aynı gün Cizzah'a gelip Reşidov'un eşi ve çocuklarıyla görüşmüş. Sayyora Reşidova'nın Kimya Enstetüsü müdürlüğünden alındığı ve başka bir yerden iş aradığını öğrenen Kerimov, Reşidov'un kızının eski görevini geri alması için yardım etmiştir. "Video: Sayyora Rashidova otasi va Islom Karimov haqida", Kun.uz 2:33, (2019), erişim 14.05.2022, <https://kun.uz/uz/news/2019/02/08/video-sayyora-rashidova-otasi-va-islom-karimov-haqida>.

toprakların tarlalara dönüştürülmesi oldu. Çok sayıda kanallar yapılarak pamuk üretilmesi için gerekli olan su temin edildi. Diğer yandan pamuğun verimli türlerini üretmek için de devlet düzeyinde işler yapıldı.

Pamuk üretimindeki hatalar bölgede büyük çevresel facia yarattı. Kazakistan ve Özbekistan’ın paylaştığı Aral gölü sulamada kullanılan suyun göle ulaşmaması nedeni ile kurumaya yüz tuttu. Bu sorunu tarım topraklarının düzensiz sulanması neticesinde Aral bölgesinde ortaya çıkan çevresel sorunların yanı sıra ekonomik sorunların da büyümesi bölgede hoşnutsuzluğun artmasına kapı açacağı ihtimalini doğurdu. Bunun yanı sıra aşırı ilaçlamalar neticesinde ahalide sağlık sorunları da görülmeye başladı.

Pamuk üretimi Sovyetler döneminde siyasi bir meseleydi. Pamuk üretimine karşı söz etmek, ekme veya toplamayı reddetmek acımasız cezalandırılırdı. Bu sebepten uygunsuz hava şartlarında bile tarladaki işler devam etmek zorundaydı. Hasat zamanında pamuk toplamakla alakasız olanlar bile tarlalara pamuk toplamaya götürülürdü. Çocuk emeğinden faydalanılır, çoğu zaman okullar pamuk hasadı bitene kadar tatil olurdu.

Özbekistan’da pamuk üretimi ile bağlı tarihî süreç Sovyetler Birliği’nin ekonomide cumhuriyetleri ne denli harca yabildiği, kendi elleriyle yolsuzluklara kapı açabildiğini gösterdi. Yanlış planlama uygulamaları, merkezin ne pahasına olursa olsun pamuk üretme talebi dolaylı yollara başvurmaya sevk etti. Bunun neticesinde yok olanı var olarak gösterme, çoğaltıp yazma, rüşvet ve yolsuzluklar ortaya çıktı.

Özbekistan, Andropov tarafından tüm SSCB’deki yolsuzluk olayları ile mücadelede seçtiği bir ülkeydi. Kendisi istihbarat teşkilatından gelen Genel Sekreter, tüm Sovyetler Birliği’nde olup biten yolsuzluklardan haberdardı. Özbekistan’daki yolsuzluklar diğer cumhuriyettekilerden daha büyük olmamasına rağmen cumhuriyet görselli bir cezalandırma için seçildi. Burada olan çok sayıda yolsuzluk davaları “Pamuk İşi” olarak dönemin basınına yansdı. “Pamuk İşi” Sovyetler tarihindeki en büyük ekonomik ve siyasi skandal oldu.

Özbekistan’ın seçilmesinde, yolsuzluk oranının ne denli büyük olmasından ziyade, Andropov’un Reşidov’un şahsına olan sürtüşmenin sebep olduğu da Sovyet tarihinde yöneticilerin hami-ast ilişkisinin önemini göstermektedir. Önce Krusçev, sonra Brejnev’in himayesinde olan yöneticinin Andropov ile iyi geçinemediğinden başının belaya girdiği açıktır. Öyle olmasıyla birlikte Reşidov’a karşı hareketler sadece onun ölümünden sonra gerçekleştirilebildi.

Bunun yanı sıra Reşidov’un pamukla ilgili hüznü hayata hikayesinin rejimin kendi sadık adamlarını bile göz kırpmadan yok edebileceği, yok etmede de bir gösteri yapabileceğini görmekteyiz. Reşidov’un hayatı aynı anda Sovyet dönemindeki birçok hayatın da bir aynası gibidir. Sovyet rejimine sadakat gösteren, ona hizmet eden, faydalı olan çok sayıda kişiler rejim tarafından yutulduğu ve harcandığını Reşidov’un hayat hikayesi bir kanıt olarak gösterir.

Pamuk İşinin Özbekistan dışındaki diğer cumhuriyetlerde olan yolsuzluk operasyonlardan ayırt eden husus, Özbekistan’daki yolsuzluklar merkezi memnun etmek, onunla çelişmemek için, özellikle Reşidov’un Moskova’nın isteğine karşı çıkamadığından yapıldığıdır. Şüphesiz, bu yolsuzluklardan kendi ekonomik yararı için faydalananlar da

olmuştu, fakat asıl sebep diğer yolsuzluk davalarında olduğu gibi kazanç elde etmek değildi.

Pamuk Skandalı Özbekistan için bir milli davaya dönüştü. Özbekistan'ın SSCB bünyesindeki son Birinci Sekreteri ve bağımsızlıktan sonra ilk Cumhurbaşkanı Kerimov, bu olaydan kendi prestiji için faydalanmayı bilmiş. Reşidov başta olmak üzere pamuk davası ile karalananlar aklanmıştır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abduxolıqov, İrismat. *Men Bilgan Şarof Aka*. Taşkent: Akademnashr, 2018.
- Ahmatjonov, Anvarjon. "İslom Karimov va Ahmadjon Odilov O'rtasidagi Ziddiyat." QİYOFA (2022). Erişim 16.06.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=hxkLbuDzsRU>.
- Asqarov, Ahmadali. *Özbekistan Halkları Tarihi*. Taşkent: Fan neşriyatı, 1993.
- Gordon, Dmitri. "Vladimir Kaliniçenko ile sohbet." V GOSTYAH U GORDONA (2004). Erişim 30.05.2022. <http://www.gordon.com.ua/tv/kalinichenko/>.
- Gucciolla, Ricardo Mario. "The Crisis of Sovyet Power in Central Asia: 'The Uzbek Cotton Affair' (1975-1991)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Lucca, IMT School for Advanced Studies, 2017.
- "Jizzax Tumani Şarof Raşidov Nomi bilan Ataldi." GAZETA.UZ (2016). Erişim 07.06.2022. <https://www.gazeta.uz/oz/2016/12/22/jizzax/>.
- Kanlıdere, Ahmet. "İdil-Ural ve Orta Asya'da Kültürel ve Toplumsal Dönüşüm (1800-1991)." *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*. Ed. A. Kanlıdere & İ. Kemaloğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Karimov, Timur. "Odilov Ahmadjan." WARHEROES.RU. Erişim 16.06.2022. https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=18664.
- Kerimov, İslam. "Şeref Reşidov'un 75. yıldönümüne hazırlık ve kutlamaların gerçekleşmesi hakkında." *Özbekistan Cumhurbaşkanı Bünyesindeki Bakanlar Kurulu Kararı*. (06.06.1992). sayı 267.
- Kerimov, İslam. *Xalqimizning Otaşqalb Farzandi*. Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 1992.
- "KGB O'zbekistonga qarshi: tarixchi «paxta ishi» ning yashirin sabablarini ma'lum qildi." KUN.UZ (2019). Erişim 09.06.2022. <https://kun.uz/uz/news/2019/05/21/kgb-ozbekistonga-qarshi-tarixchi-paxta-ishining-yashirin-sabablarini-malum-qildi>.

- Khalid, Adeb. *Central Asia; A New History from the Imperial Conquest to Present*. Princeton: Princeton University Press, 2021.
- Luçinski, Yuri. “Massı Bıstro Zabılı Gdlyana i İvanova i Voznenavideli Yeltsena.” LENTA.RU (2015). Erişim 09.06.2022. <https://lenta.ru/articles/2015/05/18/luchinsky/>.
- Muhammadkulov, Sadullo. “Jizn i Smert Şarafa Raşidova: Vospominaniya Liçnogo Komissara.” (2017). Erişim 14.09.2022. <https://uz.sputniknews.ru/20171105/Rashidov-vospominaniya-komissara-6747573.html>.
- Nişanov, Rafik. “Nigde Davlenie Sentra Ne Bilo Stol Razruşitelnim kak v Uzbekistane.” GAZETA.UZ. (2020). Erişim 14.06.2022, <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/23/nishanov/>.
- Orakov, D. & A. Şarapov. *Özbekistan Tarihinden Universal Kollanma*. Taşkent: Akademnaşr, 2019.
- Reşidova, Gulnara & Doniyor Komilov. *Şarof Raşidov: Inson Davr Közğusida va Davr Inson Taqdirida*. Taşkent: Tasvir, 2017.
- “Ribnoe Delo Samiy Gromkiy Korruptsiyonniy Skandal v SSSR.” DİLETANT (2010). Erişim 07.06.2022. <https://diletant.media/articles/35829694/>.
- “Sayyora Rashidova otasi va Islom Karimov haqida.” KUN.UZ (2019). Erişim 14.05.2022. <https://kun.uz/uz/news/2019/02/08/video-sayyora-rashidova-otasi-va-islom-karimov-haqida>.
- Sharof Rashidov. *O`zbekiston Milliy Entsiklopediyasi*. Taşkent: Davlat Milliy Nashri, 2004.
- “Skonçalsya Bıvşiy Rukovoditel Uzbekistana.” RADİO OZODLİK (2017). Erişim 14.06.2022. <https://rus.ozodi.org/a/28375695.html>.
- Şarapov, Abdulla. *Özbekistan Tarihinden Üiversal Kullanma*. Taşkent: Akademnaşr, 2019.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun, 1981.
- “Umer Osujdyonniy po Hlopkovomu Delu Zyat Brejneva.” LENTA.RU (2013). Erişim 09.06.2022. <https://lenta.ru/news/2013/10/10/churbanov/>.
- Usmanov, K. *Vatan Tarihi*. Taşkent: Şark neşriyatı, 2016.
- “V Uzbekistane v Vostrate 92 let Skonçalsya Stareşsiy Eks-Politzaklyuchennyı Ahmadjon Adilov.” RADİO OZODLİK (2017). Erişim 16.06.2022. <https://rus.ozodlik.org/a/28760635.html>.
- Zufarov, K. A. *Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika*. Taşkent: Özbek Sovyet Ansiklopedisi Neşriyatı, 1981.
- Zvyaginsev, Aleksandr. “Kurortnaya Drama.” KOMMERSANT (2011). Erişim 08.06.2022. <https://www.kommersant.ru/doc/1646828>.

